

ГЕОГРАФІЯ

УДК 81'373.21:[528.9:94(477)]

“ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ”: КОНЦЕПЦІЯ І ЗДОБУТКИ

Юрій Лоза

Картографічне видавництво “Мапа” (Київ)

Стаття розкриває історію створення “Історичного атласу України”. Особливу увагу приділено лінгвістичним працям К. Тищенка, відображеним у атласі.

Ключові слова: “Історичний Атлас України”, топоніми.

“Історичний атлас України”, зокрема його 1-й том, побачив світ 2010 року. Видання підготовано до друку у київському картографічному видавництві “Мапа” і присвячено найранішим етапам української історії – первісному заселенню українських земель, виникненню індоєвропейської спільноти, походженню слов’ян, появі й розвитку Русі, першої ранньоукраїнської держави, та її наступниці – Галицько-Волинської держави.

Комплексні історичні атласи країн чи окремих народів – це видання, що за своїм науковим рівнем та інформативністю дорівнюють хіба що таким фундаментальним роботам, як національні атласи. Це науково-довідкові картографічні праці, які різнобічно характеризують етнос у його історичному розвитку, політичну історію цього етносу, демографію, історію його релігії, культури, економіки тощо. Це праці національного значення й престижу, які узагальнюють досягнення національної науки і таким способом відображають рівень історичних знань про країну чи народ. Такі історичні атласи мають США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Іспанія, Бельгія, Голландія, Угорщина, Польща, Болгарія та інші; побачили також світ атласи ірландського, єврейського народів.

Україна не мала подібного атласу, хоча спроби створити такий атлас у минулому були. Передовсім треба згадати “Атлас України й сумежних країв”, який видало Наукове Товариство ім. Шевченка 1937 року у Львові за загальною редакцією видатного українського географа й енциклопедиста В. Кубійовича. Цей атлас – синтезна фундаментальна праця (у сучасному розумінні – комплексний географічний атлас), частина мап якого була присвячена й історії України.

Першим же історичним атласом мав стати “Історичний атлас України” І. Крип’якевича та Ф. Шевченка, зусиллями яких та їхніх колег у середині 1960-х років було розроблено й опубліковано проект атласа з української історії. Проте його не реалізували через невідповідність концепції того атласу до політичних догм правлячого тоді режиму.

Отож, не дивно, що перші історичні атласи України побачили світ поза її межами. Один із них, україномовний, 1980 року уклали І. Тесля та Е. Тютко за редакцією Л. Винара і містив 43 мапи. Другий атлас, з 24-ма мапами у ньому, видав П.-Р. Магочій 1987 року англійською мовою. Обидва атласи можна цілком віднести до досягнень української історичної картографії, хоча варто зазначити, що можливості дослідників на еміграції, особливо щодо використання необхідної джерельної бази для укладання атласів, були значно обмеженішими, ніж ті, що їх мали картографи та історики тут, в Україні. Ці атласи, незважаючи на їхній незначний обсяг, відіграли свою позитивну роль, бо це були перші спроби відобразити засобами картографії українську історію.

Наш “Історичний атлас України” було заплановано як фундаментальний картографічний твір, вихід у світ якого зміг би розв’язати, на нашу думку, принаймні такі найголовніші завдання:

- як комплексне історичне видання атлас ознайомив би з реальним станом історичних досліджень з історії України;
- спонукав би до нових пошуків зі заповнення тих “білих плям” української історії, що їх, можливо, виявив цей атлас;
- міг би бути використаним у навчальному процесі та у виховній роботі.

Видання такого атласу повинне мати велике пропагандистське значення, а саме – відігравати роль культурного посланця України за рубежом, утверджувати правдиву історію України та протидіяти різного роду фальсифікаціям. Цей атлас – погляд на історію України очима українських картографів, істориків, лінгвістів, географів, а не очима наших сусідів, через яких майже увесь світ ще й досі сприймає Україну та її історію часто необ’єктивно.

Концепція “Історичного атласу України” є нашою розробкою. Центральним місцем концепції є відображення усього комплексу подій та явищ історії українського етносу у тих просторових межах, у яких він (етнос) перебував у відповідний історичний період. Це значить, що на мапах атласа, які відображають певний історичний проміжок, картографуванню підлягає та територія, яку український етнос заселяв у відповідний період, без свідомого обмеження картографованої території сучасними політичними кордонами. Це впливає зі загальновідомої істини (характерної не тільки для українців), що політичні кордони ніколи не збігалися і не збігаються з етнічними чи мовними межами. Відомо також і те, що українська суцільна етномовна територія постійно перебувала у динаміці, зміщуючись у часі й просторі з північного заходу на південний схід (викликалося це і сильними асиміляційними процесами з боку наших західних та південно-західних сусідів у довгі періоди бездержавного життя українців, і – колонізацією, здебільшого українцями, надчорноморських просторів після занепаду Османської імперії та Кримського

ханату). Усе це дає нам підставу від розділу до розділу, залежно від того чи іншого історичного періоду, змінювати межі картографованої території, об'єктивно й у динаміці прослідковуючи за усіма етапами формування і розвитку української національної території.

Окрім історії розселення українського етносу, важливе місце в атласі займають теми, що стосуються історії української державності (Київська Русь, Галицько-Волинська держава, козацька держава, державні традиції новітньої доби).

Іншою характерною ознакою нашої концепції є і те, що кожна історична тема, яка подана в атласі, є поєднанням мап, і синтезних, і аналітичних, що, доповнюючи одна одну, повною мірою характеризують усі сфери українського буття – культуру, освіту, релігію, демопопуляційні зміни, економіку, територіальну організацію тощо.

Ще одна особливість концепції – події української історії подані у тісному взаємозв'язку з подіями європейської та світової історії, що цілком відповідає об'єктивним реаліям. Україна була і є частиною Європи, а українське суспільство розвивалося за тими ж законами, що і решта світу.

В атласі підкреслено роль особистостей у творенні української історії. Князі, митрополити, єпископи, діячі культури та інші видатні персоналії української історії: воістину без тих особистостей вітчизняна історія була би порожньою.

Напрацювання професора К. Тищенка в “Історичному атласі України”. Однією з центральних тем 1-го тому атласу є тема походження слов'ян, їхнього розселення та місця українців у колі слов'янських народів. Цей блок містить мапи і статті до них, які безпосередньо опрацював професор К. Тищенко. Мапа **“Поділ слов'янських мов за спільністю мовних ознак”** подає розподіл слов'янських мов на дві групи: центральну (верхньолужицька, чеська, словацька й українська) та периферійну (усі інші слов'янські мови). Як видно з мапи, ареал центральнослов'янської групи (чи смуги) мов, де під імовірним іранським впливом відбувся звуковий перехід прадавнього проривного задньоязикового приголосного **g** у фарингальний **h**, збігається з ареалом поширення пам'яток слов'янських культур V–VII століть: Празько-Корчацької, Пеньківської та Колочинської, тобто культур, які пов'язуються з достеменно відомими з писемних джерел племенами венедів, склавинів і антів. Це розбиває традиційне уявлення, яке безапеляційно домінувало на теренах колишнього СРСР упродовж усього радянського періоду, про поділ слов'янства на три групи – східних, західних і південних слов'ян. Той поділ був радше поділом за геопросторовою ознакою і не без двозначного політичного забарвлення. До речі, поділ на три групи (**“за культурно-географічними ознаками”**) подано на сусідній мапі, вміщеній на тій же сторінці. Мапи цього блоку супроводжують дві таблиці: **“Лексичні відстані між слов'янськими мовами”** і **“Відповідність стратиграфії української топонімії та лексичних запозичень”**. Перша таблиця, що її укладено на основі аналізу лексиконів слов'янських мов, подає диференційні відстані між цими мовами. З таблиці довідуємося, що найближчими мовами до української є білоруська (84 %

спільної лексики), польська (70 %), трохи дальші “родичі” – словацька (66 %), чеська (62 %), російська (62 %). Найближчі мови до російської – болгарська (73 %), сербська (66 %), білоруська (64 %) і лише потім українська – 62 % спільної лексики.

Особливо хотілось би звернути увагу на таблицю **“Відповідність стратиграфії української топонімії та лексичних запозичень”**, де, на основі ґрунтового аналізу фактів української топонімії та запозиченої лексики, хронологічно, починаючи від III-го тисячоліття до н. е., подано **30 мовно-історичних пластів**, які свідчать про активні мовні контакти українців та їхніх мовних предків зі своїми сусідами від далекого минулого і дотепер. Це свідчить про тяглість і давність (не менш як 4-тисячолітню) присутності на землях теперішньої України і української мови, і її попередниць – прото- і праукраїнського варіантів мови місцевих слов’ян.

Авторський пояснювальний текст професора К. Тищенка до цих мап і таблиць гармонійно доповнює картографічний блок, констатує **“неповторну своєрідність української мови серед навколишніх слов’янських”**. Ця своєрідність, урешті-решт, зумовлена географічно і полягає в очевидних **сполучних, перехідних** рисах української мови між структурами як північних і південних, так і західних і східних слов’янських мов.

Про історичні й географічні назви в Атласі. Проблемі унормування топонімів в Україні початку і середини 90-х років, одразу після відновлення незалежності, приділялася неабияка увага. Свідченням цього було створення у 1993 році Національної ради з географічних назв, одним із завдань якої були і такі: “формування національного банку географічних назв України” та “нагляд за збереженням назв об’єктів, що є культурною спадщиною України”. Ця комісія розробила й запровадила правила з відтворення (транслітерації) українських топонімів і антропонімів латинською абеткою.

Одним зі структурних підрозділів Головного управління геодезії, картографії та кадастру при Кабміні України було розроблено інструкції щодо передачі засобами української мови іншомовних топонімів на основі близько 20 мов, здебільшого європейських. Проводили міжвідомчі семінари, наукові конференції. Україна брала активну участь у роботі експертних груп ООН зі стандартизації географічних назв. Одним із наслідків роботи комісії було затвердження на офіційному рівні назв поселень та одиниць адміністративно-територіального устрою, що закріплено виданням довідника адмінстрою України. Для картографів, які працюють і в державних, і недержавних картографічних установах, ці норми стали обов’язковими для виконання, незважаючи на численні вади того Довідника (наприклад, існування словесних покручів типу Северодонецьк, замість Північнодонецьк або Сіверськодонецьк, Южноукраїнськ замість Південноукраїнськ і т. п. – чи існування в Закарпатті назви Мукачеве поруч із Чинадійове та багато інших). У процесі роботи над Атласом ми мали здебільшого справу з топонімами історичними, а не сучасними, хоча немало топонімів, скажімо доби Київської Русі, збереглися і сьогодні – їх зазвичай подано за нормами згаданого Довідника. Складніше було, наприклад, із

літописними назвами того ж історичного періоду. У подібних атласах, що виходили за рубежем, застосовано різні системи передачі давніх назв. Скажімо в італійських, іспанських, французьких атласах назви міст і річок періоду існування Римської імперії подано латиною (наприклад, Syracusae, Aquileia, Corduba, Carthago, Raetia), польські атласи для того ж періоду вживають “полонізовані” назви (Syrakuzy, Akwilea, Korduba, Kartagina, Resja). Білоруські історичні атласи (“Вялікі Гістарычны Атлас Беларусі” 2009-го та “Гістарычны Атлас Беларусі” 2008-го років) для літописних назв киево-руських часів вживають назви літописних міст у білоруському перекладі (Полацк, Менск, Клечаск, Кіеў). В українському картовиданні існує давня традиція (ще, мабуть, від часів М. Грушевського) відтворення літописних назв із застосуванням у повному обсязі граматичних правил української мови. Щоправда, у чинному на сьогодні виданні “Українського правопису” ми не знайдемо спеціального параграфу, де йшлося б про передачу саме літописних назв. Звідси й маємо – Переяславль, Богуславль, Товаров, Туров у одних виданнях і Переяслав, Богуслав, Товарів, Турів – у інших.

Для низки топонімів, що розміщені поза межами українських земель, крім офіційного варіанту назви, відтвореного з мови, домінуючої в тій чи іншій державі (зазвичай такі топоніми називають *ендонімами*), ми вживали поряд так звані *екзоніми* – оригінальні назви українською мовою тих чи інших об’єктів, що склалися історично і мають стійку традицію до вживання у сучасній українській мові: Сандомеж (Судомир), Жешув (Ряшів), Кошіце (Кошиці), Дебрецен (Дебречин), Константинополь (Цісаргород, Царгород). Назви типу Холм, Берестя, Перемишль, які безпосередньо входили до ранньоукраїнської держави – Київської Русі, а пізніше належали територіально до суцільної української етномовної території і які тепер перебувають поза кордонами сучасної України, подаємо українською мовою. В Атласі також “реабілітовано” такі назви, що здавна вживалися у нашій мові, як Озівське (замість Азовського) море, Бог (замість Південного Бугу), Буг (замість Західного Бугу) та деякі інші. Окрему групу топонімів становлять назви Відень, Семигород, для яких ми подаємо лише екзоніми.

Стаття: надійшла до редакції 15.01.2013

доопрацьована 22.05.2013

прийнята до друку 19.06.2012

“HISTORICAL ATLAS OF UKRAINE”: CONCEPT AND ACHIEVEMENTS

Yuri Loza

Cartographic Publishing “Map” (Kyiv)

The article describes the creation of the “Historical Atlas of Ukraine”. Particular attention is paid to the linguistic studies by K. Tyshchenko reflected in this Atlas.

Key words: “Historical Atlas” of Ukraine, place names.

“ИСТОРИЧЕСКИЙ АТЛАС УКРАИНЫ”: КОНЦЕПЦИЯ И ДОСТИЖЕНИЯ

Юрий Лоза

Картографическое издательство “Мапа” (Киев)

Статья раскрывает этапы создания “Исторического атласа Украины”. Специально рассмотрены лингвистические исследования К. Тищенко, отображенные в атласе.

Ключевые слова: “Исторический атлас Украины”, топонимы.